

Hyttverksamhetens nedgång

Sökande efter inspiration till skrivandet strövar jag långsamt runt på slaggfälten längs Västerån. Dagen har just klarat upp, efter ett sommarregn. Den regnvåta varma slaggen doftar jordigt och metalliskt. Det är svårt att beskriva, men för den för den som växt upp i ett före detta hyttsamhälle är doften självklar. Här bland slagghögarna har generationer av barn lekt, vagt medvetna om den förindustriella verksamhet vars lämningar bildar dramatisk fond till deras lekar. Det doftar barndom.

”Oduglige stenbackar”

De kvarvarande slaggesterna utgör enbart en bråkdel av de ursprungliga stora slagghögarna. Som lättillgängligt fyllnadsmaterial för vägar och byggen har slaggen varit en åtråvärd resurs. Slaggfälten börjar också naggas i kanten av växtlighet, enstaka segväxta tallar sticker upp ur slaggen och björkslyn strävar in i den ogästvänliga miljön. Annat var det under mitten av 1700-talet, för även om hyttverksamheten är på nedgång, har den gjort starka avtryck i byn. På en karta från 1738 syns att stora delar av byn består av det som beskrivs som “oduglige stenbackar”. Hela vägen från Botäkt och en bra bit upp efter Västerån är marken täckt av slagghögar.¹

Byn ligger inom ”fredsmilen”, det område på en gammal svensk mil (10 689 m) från Falu gruva inom vilket skogarna var ”fredade” från kolning, för att försäkra sig om gruvan hade tillräcklig tillgång på ved och kol. Vid Carl von Linnés besök vid Falu gruva 1734 beskrev han den som: “Detta är Sveriges största under, men faseligt som Helvetet självt”. Området runt gruvan var i princip helt utan växtlighet, luften svavelosande och bäckarna rostfärgade av järn. Roströken gjorde dagarna mörka. Riktigt så illa var det inte ute i Bergsgården, men även där kändes röken från malmrostar och hyttor. Husens trä var mörkfärgat och balsamerat av röken.² Ett tiotal män i Bergsgården är listade som bergsmän, och bland titlar med anknytning till gruvsdriften hittar vi också smältare, rådman och cassör.³

Verksamheten i själva byn med anknytning till gruvan har emellertid avtagit, sedan hyttornas blomstringstid under mitten 1600-talet. Av de 21 hyttor som 1640-års hyttlängd förtecknar i Västeråns bergslag återstår under 1720-talet bara två: Lydens hytta och Piltarvets hytta. Ytterligare tio hyttor namnges av Jacob Ingelsson i hans berättelse om Kopparberget, bland annat Varbo hytta, Klubbhyttan och Skärhyttan. Dessutom påpekar han att det finns ytterligare fem hyttställen, men att dessa är så gamla att ingen vet namnet på dem. I slutet av 1600-talet finns totalt 131 hyttor i användning som tar sin malm från Falu gruva, Ingelsson förtecknar 1716 totalt 98 hyttor.⁴ Hyttverksamheten längs Västerån och också i

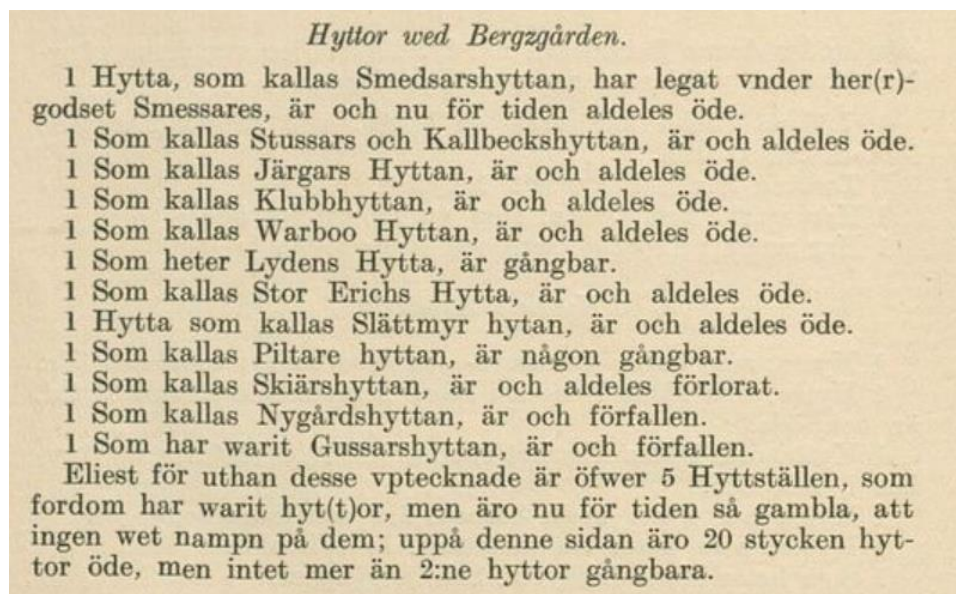
¹ Karta Stora Kopparbergs socken Varbo nr 1-6, Delning av hemskog, 1739. Aktnummer: U22-82:3. Nedladdad från: <https://historiskakartor.lantmateriet.se/historiskakartor/search.html>

² <https://popularhistoria.se/teknik/industri/helvetet-i-falun>

³ Stora Kopparberg AIA:1 (1749-1762)

⁴ Lagergren, Helmer (1913). Jacob Ingelssons berättelse om Stora Kopparberget år 1716.

kopparbergslagen i stort avtar alltså snabbt under 1600-talet, men ända fram till mitten av 1800-talet finns viss hyttverksamhet i Bergsgården. Vi återkommer till detta senare.

Hyttorna i Västeråns bergslag, enligt Jacob Ingelsson 1716.

Mitt i ett industrilandskap

Bergsgårdens by är i mångt och mycket orienterad mot centralorten Falun, som en del i det gruvans industrilandskap som ringlar sig ut efter vattendragen i Faluns närhet. Men, även norr om byn finns en tidig industri, om än inte så tidig som Falu gruva. År 1740 fick Johan Munkteall konungens tillåtelse att anlägga ett pappersbruk i Grycksbo, och året därpå startade papperstillverkningen. Tillverkningen skedde för hand, av ett dussintal handpappersmakare, men även i denna förhållandevis lilla skala var bruket beroende av bättre transportvägar, men särskilt intresserade av att betala för vägen verkar man inte vara.⁵

Under mitten av 1700-talet genomförs arbeten med vägen mellan Bergsgården och Grycksbo. År 1746 har jordägarna vid Västerån har gått samman och samlat in 400 daler kopparmynt och för att sätta vägen norr om Bergsgården i drägligt skick. Under 1750-talet fortsätter arbetet med vägen. Arbetet bortackorderades till ett lag leksandskarlar och gick trots diverse tvister framåt. Bland annat var man oense om huruvida arbetet skulle betalas av jordägarna eller om pappersbruket också borde betala, då bruket var de som behövde vägen mest. Det slutade med att pappersbruket lyckades slingra sig undan betalning och ansvaret föll helt på jordägarna.⁶

År 1759 var så anläggningsarbetet färdigt. Häradsrätten beslutade då att vägen från stenen vid Bergsgårdsbron till Grycksbo vintervägen skulle indelas så att jordägarna fick ansvar för underhållet av olika delar av vägen. En sträcka av drygt en kilometer gick genom slaggvarp och ansågs underhålla sig själv. Detta är första gången Grycksbo pappersbruk påverkar byn Bergsgården och då på ett positivt sätt, får man väl säga, i och med att vägen

⁵ Boëthius, Bertil (1942). Grycksbo 1382-1940. En minnesskrift. Falu nya boktryckeri, Falun.

⁶ Boëthius, Bertil (1942). Grycksbo 1382-1940. En minnesskrift. Falu nya boktryckeri, Falun.

förbättrades.⁷ När vi kommer längre fram i tiden är konsekvenserna av pappersbruket på byn av en annan och mycket mindre positiv karaktär, men det är att gå historien i förväg. Vi återkommer till detta.

Byn växer till

Under 1700-talets mitt består Bergsgården av Klubbträkten, Järgarvet, Gassarvet, Nygården, Bergsgården och Botäkt. Slättmyra finns som rubrik i husförhörlängden, men verkar obebott. Mot slutet av seklet listas även Smedsarvet. Från kartor framgår att det finns odlingar (och troligen då också boende) i Varbo, Tomsarvet, Bondberg och Norlingberg. Under 1750-talet bor det lite drygt 200 personer i Bergsgården, den exakta siffran är lite oklar eftersom det från källmaterialet inte framgår hur pigor och drängar flyttar runt under perioden.⁸

Utdrag ur karta från 1738.

Kartan från 1738 placerar Bergsgårdens gård precis vid Västeråns utlopp i Varpan och vi kan också notera en omfattande bebyggelse i Botäkt samt att byn sträcker sig längre västerut än den gör i nutid.⁹ Klubbträkten är uppodlad och här bor under 1750-talet två familjer: Pehr Hansson (f. 1674) med hustrun Carin Pehrsson (1686-1749) och deras tre barn, samt Bengt Enegren med hustru.¹⁰ Vidare är marken vid Skärs också uppodlad och väster om Botäkt hittar vi Lydens

⁷ Boëthius, Bertil (1942). Grycksbo 1382-1940. En minnesskrift. Falu nya boktryckeri, Falun.

⁸ Stora Kopparberg AIa:1 (1749-1762)

⁹ Karta Stora Kopparbergs socken Varbo nr 1-6, Delning av hemskog, 1739. Aktnummer: U22-82:3. Nedladdad från: <https://historiskakartor.lantmateriet.se/historiskakartor/search.html>

¹⁰ Stora Kopparberg AIa:1 (1749-1762)

täppor. En person i byn har fått sin gård markerad med namn: Bergsmannen Nils Danielsson (1674-1753) i närheten av den nuvarande kraftstationen.¹¹

En viktig verksamhet i byn är jordbruket. Storskaligt jordbruk bedrivs i Gassarvet, där två hushåll är listade med tolv respektive arton drängar och pigor. Detta är alla som jobbade där under en dryg tio års period, men ett flertal drängar och pigor har iallafall varit anställda samtidigt. De till synes största jordbruken finns i själva Bergsgården. På rådman Anders Anderssons gård arbetar under perioden 1749-1762 tio drängar och fjorton pigor och på rådmannen Lars Bergers gård tjugo drängar och tjugotvå pigor. I Bergsgården finns totalt 21 hushåll listade, i Botäkt två, i Järgarvet fem, i Gassarvet åtta och i Nygården åtta. Bland namn som ska återkomma senare i byns historia hittar vi Ihrman, bergsmannen Johan Ihrman (f. 1731) och hustrun Helena Anderström (f. 1745).¹²

Anteckningarna om Bergsgårdsborna i den första husförhörslängden från 1749-62 är mycket knapphändiga, men en familj får vi faktiskt veta lite mer om. Anders Anderssons änka Catarina (f. 1713) verkar ha problem med sina barn: det noteras att dottern Catharina (f. 1735) inte kan läsa innantill och sonen Anders (f. 1738) beskrivs som odygdig och tydligen brukar han skällsord på folk. Anders Anderssons Lydens (1697-1757) som bör han kopplingar till Lydens hytta och Lydens täppor har det nog inte heller så lätt. Hans svägerska Britta Månsdotter (f. 1719) bor med familjen, men från någon gång på 1750-talet är hon intagen på hospital.

De när kopplingarna mellan Bergsgården och Falu gruva märks som sagt på att männen har titlar/yrken som bergsman, gruvarbetare, gruvdräng och fjärdepartsägare (alltså andelsägare i gruvan). Men, närheten till gruvan märks också på att flera bybor är födda i de "gruvliga" Falustadsdelarna Östanfors och Elfsborg. Exempelvis är gruvdrängen Hans Jansson (född 1746) gift med Anna Jansdotter (född 1742) från Nedre Elfsborg.¹³ De får sex barn tillsammans, varav två, sonen Hans född 1769 och dottern Maria född 1780, båda tragiskt dör i "hastig feber" år 1792.¹⁴

I slutet av 1700-talet bor det ungefär 250 personer i Bergsgården, varav ett drygt femtiotal i Gassarvet.¹⁵ Bergsmännens inflytande på rikspolitiken märks fortsatt. Bland Bergsgårdsborna hittar vi bergsmannen Lars Berger (1750-1804) som var riksdagsman för borgarståndet för Falu Bergslags valdistrikt vid riksdagen 1786. Två av döttrarna till Lars Berger och hustrun Fredrica Catharina Berg flyttar till Stockholm och minst två av sönerna studerar, oklart vart eller vad. Om ett av barnen, dottern Elisabet Maria, finns också en anteckning i husförhörslängden om att hon är "ganska snäll". Inget annat av barnen har fått en karaktärsbeskrivning av prästen, så det är lätt att tolka anteckningen som att hon kanske inte var så "snäll" som förväntat, trots allt.¹⁶ Det är små inblickar som denna i livet i 1700-talets Bergsgården som husförhörslängderna kan ge. Annars är det ofta det sorgliga som letar sig in

¹¹ Karta Stora Kopparbergs socken Varbo nr 1-6, Delning av hemskog, 1739. Aktnummer: U22-82:3. Nedladdad från: <https://historiskakartor.lantmateriet.se/historiskakartor/search.html>

¹² Stora Kopparberg AIa:1 (1749-1762)

¹³ Stora Kopparberg AIb:1 (1776-1786)

¹⁴ Stora Kopparberg (W) F:1 (1776-1798)

¹⁵ Stora Kopparberg (W) AIb:2 (1787-1796)

¹⁶ Stora Kopparberg (W) AIb:2 (1787-1796)

i källorna. Dan Sällström vid Slättmyra dör 1790 vid 61 års ålder i ett fall i Falu gruva. Ännu i sextioårsåldern arbetade han alltså i gruvan, ett arbete som är både tungt och farligt.¹⁷

Brita Carlsdotter Benctfare dränker sig under ”sinnes oro” i Faluån i oktober 1796. Hon är då 54 år gammal, ogift och hennes leverne beskrivs som fromt och stilla. Hon begravs i Nya Kyrkan (alltså Kristine kyrka) ”avsides och i tysthet”.¹⁸ Själv mord är i det sena 1700-talet inte bara stor skam, det betraktas rent utav som brottsligt. Den som brutit mot budordet ”du skall inte dräpa”, även om det handlar om självmord, ska straffas därefter. Det var inte ovanligt att självmördare brändes och grävdes ner på galgbacken – ett fruktansvärt straff för den som tror att själva kroppen ska återuppstå på den yttersta dagen. Dock fanns det undantag, den som betraktades som psykiskt sjuk när hen tog sitt liv kunde få begravas på kyrkogården¹⁹ – och det är alltså det som händer Brita Carlsdotter Benctfares. Så självmördare hon är blir det dock en stilla begravning, utan klockringning och kanske var det inte ens en präst närvarande.

Kvinnoliv i 1700-talets Bergsgården

Christina Nilsson föds den 5 augusti 1742 i Östanfors, Helena Anderström den 5 november 1745 i Bergsgården.²⁰ Två ungefär jämgamla kvinnor, som båda kommer att leva större delen av sina liv i Bergsgården, med mycket skilda förutsättningar, men där det också finns likheter. Christina Nilssons far Nils Hansson är gruvdräng och familjen bor, precis som många andra gruvarbetarfamiljer, i den ”gruvliga” stadsdelen Östanfors. Idag en pittoresk del av centrala Falun, då trånga arbetarbostäder där roströken från Falu gruva låg tung och i princip inget kunde växa. Vid 27 års ålder gifter sig Christina med den två år yngre Peter Jansson Katt.²¹ De bor till en början i Östanfors, men flyttar under äktenskapets första år till Bergsgården.

Helena Anderströms föräldrar är rådmannen Anders Andersson Anderström och Gunborg Ström. De bor på Bergsgårdens bergsmansgård och när Helena döps hålls ett stort kalas med många kända gäster från Falutrakten. När Helena är 17 år gammal gifter hon sig med den 14 år äldre bergsmannen Johan Ihrman och de bosätter sig på hennes födelsehem. Under de följande 29 åren får paret Ihrman femton döttrar och sex söner. Av de 21 barnen är det emellertid bara elva som uppnår vuxen ålder. Detta är en tid med hög barnadödlighet. När det sista barnet, en dotter, föds är Helena 47 år gammal.²²

Christina Nilsson och Peter Janssons första barn, sonen Petrus, föds 1769. Peter har nu ett nytt soldatnamn, Katt är utbytt mot Herre, och familjen bor i Nygården. Ett par år senare föds dottern Catharina. År 1774 föds sonen Johan, det enda av Christina och Peters barn som kommer överleva barndomen. Petrus och Catharina dör båda bara några år gamla. Den tredje sonen, Daniel, dör före sin ettårsdag. När ytterligare en son föds, året efter Daniels död, får även han namnet Daniel – att döpa ett barn efter ett avlidet syskon var en vanlig sedvänja. År 1780, när Christina är 38 år, föds det sista barnet, en son vid namn Anders. Han dör knappt två

¹⁷ Stora Kopparberg (W) F:1 (1776-1798)

¹⁸ Stora Kopparberg (W) F:1 (1776-1798) Bild 230 (AID: v131786.b230, NAD: SE/ULA/12231)

¹⁹ [Självspillingar - Släktband | Sveriges Radio](#)

²⁰ Stora Kopparberg (W) C:3 (1732-1767) Bild 87 (AID: v131760.b87, NAD: SE/ULA/12231);

²¹ Stora Kopparberg (W) EI:2 (1757-1775) Bild 225 / sid 55 (AID: v131779.b225.s55, NAD: SE/ULA/12231)

²² Uhlin, Lisbet (2008). Mor till tjugo barn. I Götlid, Anna (red) ”Vid bergsmannens sida”.

år gammal.²³ Tre år senare dör även Peter Jansson Herre, av feber.²⁴ Han är då fyrtio år gammal, och vid 42 års ålder blir alltså Christina änka. Hon bor kvar i Nygården, tillsammans med sonen Johan.

Familjen Ihrman-Anderström delade sin tid mellan Bergsgården och Östanfors, där de precis som många andra bergsmän också hade ett hus. Helena Anderström hade ett stort hushåll att råda över, familjen hade jungfrur, pigor och drängar anställda. Till hennes ansvar hörde också att se till att visthus och vinkällare var välfyllda.²⁵ Bergsrådman Johan Ihrman och hustrun Helena Anderström har haft minst fem pigor från Stora Tuna och en från det närliggande Torsång anställda. En ganska lång väg att flytta från Stora Tuna till Bergsgården för att arbeta som piga kan det tyckas. Många pigor och drängar saknar annars anteckning om födelseort i husförhörslängden, vilket bör indikera att de är födda i Bergsgården eller åtminstone i Stora Kopparbergs socken.²⁶ Kan hända säger detta något om Helena Anderströms kvaliteter som husmor, att detta var ett hushåll som hade gott rykte som arbetsplats?

Foto av bergsmansgården Bergsgården (nu rivet) från slutet av 1800-talet. Landskamrer Anders Gustaf Ihrman sittande i vagnen, med hustrun Carolina och dottern. På kuskbocken rättaren Hedman.

När Christina Nilsson föds 1742 är det ännu hundra år tills den svenska folkskolan lagstadgas, men hon har trots brist på skolgång viss kunskap i katekesen, även om hon inte kan läsa. Sonen Johan, född 1774, läser däremot ”i bok”. Johan flyttar vid 19 års ålder till Ovansjö,

²³ Stora Kopparberg (W) A1b:1 (1776-1786) Bild 190 / sid 165 (AID: v131712.b190.s165, NAD: SE/ULA/12231)

²⁴ Stora Kopparberg (W) A1b:1 (1776-1786) Bild 190 / sid 165 (AID: v131712.b190.s165, NAD: SE/ULA/12231)

²⁵ Uhlin, Lisbet (2008). Mor till tjuoen barn. I Götlid, Anna (red) ”Vid bergsmannens sida”.

²⁶ Stora Kopparberg (W) A1b:1 (1776-1786)

och därefter bor Christina Nilsdotter ensam i Nygården.²⁷ Hon dör 1817, på sitt sjuttiofemte levnadsår, av feber, i Hanrö i Falun.²⁸

Förväntningen på en bergsmanshustru, som Helena Anderström, var både att ekonomiskt och praktiskt kunna sköta ett stort hushåll samt att vara en god värdinna. Lisbet Uhlén citerar i sitt bokkapitel om Helena Anderström M.W. Colléns bok Falu-minnen, som ger en liten inblick i Helenas liv och karaktär:

...det Ihrmanska rådmanshemmet gästfritt och glatt och fru Helena en älskad och ärad värdinna, inte bara av barnen utan av alla som kände henne. I den åldrigas hus, det gästfriaste och gladaste på den tiden, var besöken och bjudningarna talrika och välfägnaden riklig och god men utan flärd och skryt. Alltid i frid och fröjd samt i endräkt, som på den tiden inte i alla hus hörde till ordningen i sällskapslivet, avlöpte hennes gästabad. Sång, lekar och dans, som synnerligen roade den åldriga värdinnan att höra och åse, skyndade vanligtvis icke heller hennes gäster att avbryta före hanegället. [...] Husmodern kallades icke fru utan kära mor av såväl make och barn som av tjänstefolk. Till vardags bar hon hemvävd klänning och slätstruket hår men på helgdagar och kalas bindmössa och blus och kjol i svart siden.²⁹

Helenas make Johan Ihrman avled 1795 på gården i Östanfors, som en mycket förmögen man. Han efterlämnade förutom bergfrälsegården i Bergsgården också 35 fjärdparter i Falu gruva, hyttor och flera gårdar i Falun. Helena överlevde sin make med 23 år och dog på Bergsgården den 29 oktober 1818, strax före sin 73 årsdag.³⁰ Bouppteckningen sträcker sig över 66 sidor och förtecknar i stor detalj alla tillgångar och tillhörigheter. Vi får till och med veta namnen på korna, en heter t.ex. Välkommen, en annan Liljeros. Man dricker kaffe i hushållet Ihrman-Anderström, bouppteckningen förtecknar en kaffekokare.³¹ Dock var det nog inte så lätt att få tag på kaffe, under åren 1817-23 fanns det en överflödsförordning, där kaffeimport förbjöds. Denna förordning hade som syfte att gynna konsumtion av inhemska varor, eftersom man ansåg att för mycket pengar flödade ut ur Sverige vid import av utländska varor, som kaffe, choklad och vin, som alla ansågs som onödiga lyxvaror.³²

Av Helena Anderströms bouppteckning framgår också att hon de sista åren i livet bott på Bergsgården tillsammans med sonen Carl Henric Ihrman och hans hustru Catharina Elisabeth Fahlstedt.³³ Helena Anderström och Johan Ihrman är begravda i den Ihrmanska och Everströmska familjegraven på Stora Kopparbergs kyrkogård, strax till vänster om kyrkporten.

När vi går in i 1800-talet återstår inte mycket av den en gång så blomstrande hyttverksamheten, men de stora bergsmansgårdarna utgör fortfarande centralpunkter i byn, omgivna av jordbruksmark. Vi möter en by karakteriserad av bergsmän i jordbruksbygd.

²⁷ Stora Kopparberg (W) A1b:2 (1787-1796) Bild 185 / sid 164 (AID: v131713.b185.s164, NAD: SE/ULA/12231); Stora Kopparberg (W) A1b:3 (1797-1806) Bild 200 / sid 190 (AID: v131714.b200.s190, NAD: SE/ULA/12231); Stora Kopparberg (W) A1b:4 (1807-1816) Bild 224 / sid 198a

²⁸ Stora Kopparberg (W) F:2 (1799-1830) Bild 179 (AID: v131787.b179, NAD: SE/ULA/12231)

²⁹ Uhlén, Lisbet (2008). Mor till tjugo barn. I Götlid, Anna (red) "Vid bergsmannens sida".

³⁰ Uhlén, Lisbet (2008). Mor till tjugo barn. I Götlid, Anna (red) "Vid bergsmannens sida".

³¹ Kopparbergs och Aspeboda tingslags häradsrätt (W) FII:7 (1815-1819) Bild 2680 (AID: v151124a.b2680, NAD: SE/ULA/10595)

³² [Så blev kaffet Sveriges nationaldryck | Populärhistoria.se](#)

³³ Kopparbergs och Aspeboda tingslags häradsrätt (W) FII:7 (1815-1819) Bild 2580 (AID: v151124a.b2580, NAD: SE/ULA/10595)